

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2018-22-295-306>

УДК 373.5.035:172.15

ORCID ID 0000-0001-9456-8278

Ірина Шкільна,

кандидат педагогічних наук,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

Анотація. У статті розкрито проблему формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. На основі аналізу філософської, психологічної, соціологічної та педагогічної літератури, узагальнення та систематизації емпіричних даних з теми дослідження було розкрито сутність поняття «формування національно-культурної ідентичності» дано тлумачення поняттям «пограниччя» та «кордон», визначено особливості формування національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя. Окреслено перебіг експериментального дослідження, що було проведено на базі закладів середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей. Визначено критерії, показники та виявлено рівні сформованості національно-культурної ідентичності старших підлітків. Для виявлення рівнів сформованості національно-культурної ідентичності (високий, середній, низький) застосовувалися критерії: когнітивний (знання, судження, уявлення про національно-культурну ідентичність та базові моральні цінності), емоційно-ціннісний (емоції, прагнення, мотиви, ставлення); діяльнісний (дії, вчинки, практичні здатності).

З метою виявлення сформованості знань старших підлітків про національно-культурну ідентичність, нами було використано ряд діагностичних методик (пілотажна бесіда, гра «Асоціація», анкетування, метод незакінченого речення, педагогічне спостереження).

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовці педагогів, педагогічній практиці студентів.

Ключові слова: національно-культурна ідентичність, кордон, пограниччя, критерії, показники, рівні сформованості національно-культурної ідентичності, старші підлітки.

Irina Shkilna,

Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,
PhD in Pedagogics, Kyiv

FORMATION OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY OF SENIOR TEENAGERS IN BORDER CONDITIONS

Abstract. The article deals with the problem of formation of national-cultural identity of older teenagers in borderline conditions. On the basis of the analysis of philosophical, psychological, sociological and pedagogical literature, the generalization and systematization of empirical data on the research, the essence of the concept of "the formation of national-cultural identity" was clarified, the interpretation of the concepts of "borderline" and "border" was given, and the peculiarities of the formation of national-cultural

identity in border conditions. The course of experimental research, which was conducted on the basis of secondary education institutions of Kyiv and Zaporizhzhia, Cherkasy, Sumy, Kirovohrad, Luhansk regions, is outlined. The criteria, indicators and levels of formation of national-cultural identity (high, medium, low) of elderly adolescents are determined. Criteria were used to identify the levels of the formation of national-cultural identity: cognitive (knowledge, judgment, representation of national-cultural identity and basic moral values), emotional-value (emotions, aspirations, motives, attitudes); activity (actions, actions, practical abilities).

In order to identify the formation of knowledge of senior adolescents about national-cultural identity, we used a number of diagnostic techniques (aerobic talk, game "Association", questionnaire, method of unfinished sentence, pedagogical observation).

The article has a great practical significance and can be used in educational process of institutions of general education, training of teachers and students' pedagogical practice.

Key words: national-cultural identity, border, boundaries, criteria, indicators, levels of formation of national-cultural identity, older teens

Вступ. Формування у старших підлітків національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя є проблемою загальнодержавного масштабу. Конфлікти на кордоні є досить поширеними у світі. Геополітичні, культурні, релігійні та інші впливи роблять пограниччя зоною притягання і взаємовідштовхування, а також простором для масштабних маніпуляцій. На прикордонних територіях відбувається процес «нашарування» різних соціокультурних сенсів, що робить ці території «привілейованою» зоною розвитку, яка не тільки вирішує задачі міждержавних відносин, але і створює нові. Освітні процеси у прикордонній зоні мають свою специфіку, яка не достатнім чином вивчена в педагогічних дослідженнях, однак є надзвичайно важливою для збереження нації і формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості.

Проблема формування національно-культурної ідентичності у зростаючої особистості знайшла втілення у стратегічних державних освітніх документах – Законі України «Про освіту» (Про освіту, 2017); Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Про заходи, 2015), Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (Концепція національно-патріотичного, 2015); Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (Бех, & Чорна, 2014); Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 рр. (Про стратегію, 2015).

Для нашої держави гострота проблеми національно-культурної ідентичності детермінується поліетнічністю її населення. За даними Всеукраїнського перепису населення на території України проживають представники понад 130 національностей та народностей і кожен із цих представників вважає той чи інший регіон нашої країни своєю Батьківщиною. Очевидно, що українське суспільство є полікультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади (Степико, 2011). Формування національно-культурної ідентичності має здійснюватися на основі рівноправного діалогу з усіма етносами і народами, які проживають на території України і спрямовуватися на згуртування української нації, створення сприятливих умов для їх розвитку.

Територія нашої держави відзначається великою протяжністю кордонів і тому більша частина її областей є прикордонною. Кордон визначає межі території: її суші, вод, надр, повітряного простору. Кордон – це межа, що розділяє території держав (Словник, 1971). Якщо кордон розмежовує держави, то пограниччя виступає простором, який об'єднує різного роду комунікації, соціокультурні практики, взаємодії та служить осередком накладання культур одна на одну.

Пограниччя – це прилегла до кордону з одного або з обох боків територія, на якій здійснюється реальна або потенційна взаємодія і взаємовплив сусідніх держав.

Вчений Троян, аналізуючи теоретичні концепції пограниччя в Україні, зазначає, що пограниччя є територією, де існують унікальні можливості обміну і культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут утворюється специфічний клімат, який сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам. Також тут формуються різні виміри суспільної свідомості. Зокрема, автор вирізняє просторовий і суспільно-культурний контексти пограниччя (Троян, 2008).

Наукові дослідження (Галіч, Гудзенко, Савчинський, & Саппа, 2010) засвідчують зростання «проникності» національних (державних) кордонів під тиском глобалізаційних процесів, роблячи пограниччя активним суб'єктом міжнародної політики і, не меншою мірою, ядром складних процесів переформатування території, а також формування та конструювання нових ідентичностей. Тенденції територіального розвитку набирають великої ваги у суспільній життєдіяльності, а це означає, що утворені на цій основі ідентичності впливатимуть на нього дедалі більший вплив.

Проблеми формування кордонів України й розвитку прикордонних територій розглядаються в роботах Долгова (2017), Купрієнко (2014), Дем'янюк (2014), Діденко (2014).

Актуальність теми зумовлена сучасними внутрішніми складними обставинами, в яких опинилася Україна. Збереження цілісності держави та її зміцнення, розвиток громадянських зв'язків, розбудова громадянського суспільства належить до фундаментальних інтересів України. Пошук і збереження власних коренів актуальний нині для всіх націй і країн. Національно-культурна ідентичність стає призмою, через яку розглядаються, вивчаються багато важливих аспектів сучасного життя, включаючи проблеми нації і національного самовизначення.

Мета і завдання. Метою нашого дослідження є теоретичне обґрунтування особливостей формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя.

Відповідно до мети вирішувалися завдання розкриття сутності поняття «пограниччя», тлумачення значення поняття «кордон», визначення специфіки національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя, розроблення критеріїв та показників сформованості

національно-культурної ідентичності старших підлітків у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Сформованість національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя визначалась за такими критеріями та показниками:

- *когнітивний критерій* (усвідомлення ролі України й українців у світі, національна гордість і ціннісне ставлення до Батьківщини, рідної мови; розуміння своєї приналежності до українського народу; причетність до долі України; повага до державних атрибутів та традицій українського народу; знання моральних цінностей українського народу; свого родоводу і визнання ролі батьків у своєму житті; віра у майбутнє України);

- *емоційно-ціннісний критерій* (прояви любові до родини, рідного краю, Батьківщини; інтерес до історії і культурно-духовної спадщини українського народу; повага до людей, які проживають і працюють в Україні; ідентифікація себе з українським народом, бажання прилучитися до моральних цінностей українського народу; характер мотивації патріотизму – гуманістичні, егоїстичні, конформістські; усвідомлення себе громадянином і патріотом України;

- *діяльнісний критерій* (використання української мови; прояви поваги, толерантного та поважливого ставлення до звичаїв, культури, традицій різних народів, що населяють Україну, визнання їх заслуги у розбудові держави; відстоювання інтересів України, протистояння антиукраїнській ідеології, сепаратистським настроям, зневажливому ставленню до української культури; активна участь у суспільно громадській і добродійній діяльності; відстоювання своїх прав і своєї громадянської позиції.

Рівні сформованості національно-культурної ідентичності визначалися методами пілотажної бесіди, асоціацій, анкетування, незакінчених речень, педагогічного спостереження.

Педагогічний експеримент проводився в закладах середньої освіти м. Києва та м. Запоріжжя, Черкаської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей. Опитуванням було охоплено 266 учнів 7–9-х класів.

Розуміння старшими підлітками національно-культурної ідентичності з'ясовувалося за допомогою пілотажної бесіди (що таке «самопізнання»: «розуміння самого себе, своїх інтересів та якостей» (15,1 %), «вивчення власного «Я» через самосприйняття та сприйняття іншими» (9,4 %), «усвідомлення своїх прагнень і інтересів» (8,6 %), «праця над собою з тим, щоб знати, яким ти є насправді і на що ти здатен» (7,8 %), «необхідне, щоб змінити себе на краще» (6,4 %), «шлях людини до порозуміння з самим собою, якщо людина знайде себе, то знайде і гармонію зі світом» (5,2 %), «самостійне осягнення світу і себе в ньому» (4,7 %), «це те, що людина може зробити задля себе і свого майбутнього» (2,8 %), «найкраща можливість керувати собою» (2,4 %). Частина дітей (5,8 %) правильно підкреслила зв'язок самопізнання і самооцінки. Не змогли розкрити поняття «самопізнання», але ототожнювали його з власним благополуччям (10,4 %), відповідальністю (6,0 %), інтелектуальними здібностями (4,4 %),

себелюбством (2,6 %), особистими переживаннями (1,2 %), самоїдством (0,3 %), самовідторгненням (0,2 %). Не визначилися (0,2 %), не відповіли 6,5 %.

Анкетування показало як підлітки розуміють поняття «національно-культурна ідентичність»: 35,4 % визначають національно-культурну ідентичність через любов до Батьківщини; 10,6 % – відданість Батьківщині; 9,3 % – любов до держави; 7,9 % – розуміють його як захист Батьківщини; 6,6 % – через пожертву власного життя заради Батьківщини; 5,3 % – любов до рідної землі; 4,1 % (11) – ціннісне ставлення до Батьківщини; 3,8 % – боротьбу за честь країни; 3,4 % – піклування за Батьківщину; 3,1 % – шанобливе ставлення до Батьківщини; 1,1 % (3) – інтерес до народних звичаїв, обрядів; 1,1 % – відповідальність перед державою; 1,1 % – вірність народу України; 0,4 % – як працю на благо України; 0,4 % – лояльне ставлення до держави; 0,4 % – гордість за країну; 0,4 % – віру людей у мудрість держави. Не визначилися з відповіддю 4,5 % та не відповіли 1,1 %. Всього було опитано 266 учнів 7–9-х класів, що становить 100 %. Таким чином більшість дітей підліткового віку вірно розуміє і розкриває поняття національно-культурної ідентичності.

Результати гри «Асоціації» та проведеного анкетування щодо усвідомлення старших підлітків належності до українського народу подано в таблиці 1, 2.

Таблиця 1

**Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?
(За результатами гри «Асоціації»)**

№ з/п	Уявлення учнів	У %
1.	Представником своєї національності	51,5
2.	Громадянином України	38,6
3.	Жителем свого міста	6,7
4.	Громадянином світу	2,2
5.	На визначилися	1,0
6.	Всього	100

Таблиця 2

До якої національності Ви себе відносите?

№ з/п	національна приналежність	У %
1.	До української	76,9
2.	До російської	5,9
3.	Відношу себе до іншої національності	5,8
4.	Громадянином світу	2,5
5.	Не відношу себе до якої-небудь певної національності	3,4
6.	Вважаю, що національність людини не має значення	4,9
7.	Не визначилися	0,6
	Всього	100

Метод незакінчених речень допоміг учням 7–9-х класів проявити своє розуміння особливостей мешканців прикордоння: «Мешканець прикордоння – це...». Лише 8,1% опитаних зазначили, що мешканці прикордоння – це носії власної культури; 32,3% відповіли, що нічим не відрізняється від мешканців сусідніх областей, держав; 48,2% вважають, що нічим не відрізняється від мешканців інших областей; 10,3%, що ці мешканці є носіями двох культур, не визначилося 1,1% респондентів.

Аналіз відповідей старших підлітків обумовив необхідність посилення уваги до формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя та спланувати у рамках виховного процесу заходи, спрямовані на усвідомлення учнями сутності національно-культурної ідентичності.

Узагальнення результатів усіх використаних діагностувальних методик та педагогічного спостереження дозволило виявити рівні сформованості національно-культурної ідентичності підлітків 7–9-х класів (високий - 8,5%, середній – 49,4%, низький – 42,1%).

Результати дослідження. Національно-культурна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України (Бех, & Журба, 2017).

Формування національно-культурна ідентичності здійснюється з урахуванням вікових особливостей, оскільки розвиток старших підлітків значно інтенсивніший за попередні вікові етапи з точки зору формування національно-культурної ідентичності. Підліток в цьому віці починає усвідомлювати себе як особистість з певними якостями. Формування власної активної та відповідальної позиції для дітей старшого підліткового віку є найважливішим завданням, водночас, за ними ще закріплено соціальний статус «дитини», що обмежує прояв їхньої самостійності.

Ми розглядаємо пограниччя як особливий соціальний простір, на перетині культур з притаманними йому соціокультурними трансформаціями, процесами регіоналізації, змінами, загрозами, що позначаються на світогляді людей, їхній життєдіяльності у цьому просторі.

Українське пограниччя характеризується накладенням соціальних структурацій (просторів, вимірів) на географічний (фізичний) простір суспільства, що дає підстави розглядати його як специфічний соціокультурний та етносоціальний простір, розташований на межі культур, етносів, певних політичних утворень, як в межах територіального так і символічного вимірів (Шестакова, 2005).

Пограниччя має особливий маргінальний статус. Спосіб буття людей в прикордонній зоні, форма його прояву і здійснення демонструють особливу міру взаємодії країн, що мають спільний кордон. Пограниччя не тільки чинник дистанції, але і засіб взаємозв'язку цих країн. Це місце формування певного типу особистості на теренах прикордонного суспільства.

Отже пограниччя – це не тільки лінія демаркації суміжних держав, але і природній полігон пошуку діалогу, компромісу, толерантності, чинник інтеграції різних соціокультурних утворень, що особливо важливо в умовах глобалізуючого світу (Кочан, 2007).

Формування національно-культурної ідентичності особистості у пограничному просторі зумовлене впливами телебачення, різних мов спілкування, національними святами, які святкують по іншій бік кордону. Ці обставини допомагають зрозуміти процес формування та функціонування пограничної ідентичності (Гвоздецька, 2009).

Пограниччю притаманна соціальна, культурна, економічна, політична своєрідність, що формується внаслідок взаємодії та накладання культур, етносів, повсякденних практик сусідів по обидва боки кордону. Визначальним у житті пограниччя є наявність кордону, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи. Саме така специфіка й особливості визначають тип пограниччя, яке, своєю чергою, формує національно-культурну ідентичність.

Ідентичність означає твердо засвоєний і особистісно прийнятий образ себе до навколишнього світу, який виступає стійким стрижнем особистості. Ідентичність є усвідомлення особистістю своєї приналежності до певного соціально-культурного поля, своїх уявлень, норм, інтересів, проблем та подоби з іншими людьми (за певними рисами, характеристиками), віднесення себе до конкретної категорії людей. Ідентичність забезпечує позитивний стан визначеності та цілісності емоційних і раціональних, свідомих і несвідомих уявлень людини про саму себе, на основі яких вона будує свої відносини зі світом та іншими людьми. Такі характеристики ідентичності, як співпричетність, приналежність народжують у індивіда почуття впевненості та захищеності.

Основною проблемою національно-культурної ідентичності пограниччя є те, що це зона геополітичних маніпуляцій різних держав. Тут існує загроза протиставлення національно-державним цінностям регіональних (локальних), небезпека конфліктів, маргіналізація, міграція населення, розмитість національно-культурної ідентичності, вплив іншої культури, асиміляція та дифузність з іншими націями. Загрози лінгвістичній ідентичності проявляються як мовні проблеми – у поганому знанні державної мови, домінуванні іншої сусідньої мови та широкому використанні суржику.

Ефективними шляхами формування національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя є:

- поширення ареалу спілкування українською мовою;
- доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення;
- формування національної свідомості та самосвідомості;
- культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;
- впровадження ефективних реформ;
- подолання ксенофобії та нетерпимості

- виховання дітей на основі національних цінностей.

Обговорення. Україна межує з сімома країнами: на сході – з Росією, на заході – з Білорусією, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою. Кордон є формувальним чинником простору пограниччя, визначає його політичне, економічне, соціальне та культурне життя і впливає на його соціокультурну специфіку.

Контакти між представниками різних національностей, незалежно від типу адміністративно-географічних та соціальних кордонів, створюють культурні простори, розмір яких залежить від інтенсивності контактів. В таких зонах усі процеси значно прискорюються, бо центр не може їх стримувати, пограниччя живе власним життям. Свобода на периферії завжди більша, ніж у центрі (Сухомлинов, 2008).

Зважаючи на зазначене, є сенс погодитися з дослідником Чмеликом, який розглядає поняття «пограниччя» в контексті перетину, співставлення та взаємодії культур, мов, релігій, пам'яті, світоглядних цінностей та ідентичності. (Чмелик, 2014).

Важливими є положення Купрієнка, що структурування пограниччя, включає три складові: квазілінійний (у вигляді смуги) просторовий елемент – на відміну від чітких лінійних меж; людський елемент – що первинно складався з окремих різних суспільств; елемент процесу – в якому відносини між людьми виникають, розвиваються і набувають стабільної форми (Купрієнко, 2014).

Зважаючи на такий контекст, необхідно підкреслити, що прикордонні території держави розвиваються інакше, ніж центральні, їхнє життя тісно пов'язане з сусідами, що накладає свій відбиток на економічні, політичні і культурні аспекти життя. Постійна взаємодія та взаємовплив між двома чи більше культурами зумовлює формування відмінних від центру ідентичностей мешканців пограниччя (Гвоздецька, 2009).

Наше дослідження ґрунтується на результатах досліджень, присвячених вивченню українського пограниччя (Євтух, 2007; Кочан, 2007; Гвоздецька, 2009; Просіна, 2016; Титар, 2015; Сухомлинов, 2008; Шестакова, 2005).

Великого значення у сучасних умовах набуває праця Титар «Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний вимір», де автор трактує поняття «пограниччя», як певну просторову локалізацію, регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. Для аналізу пограниччя істотним є те, що кордон не тільки закриває комунікативні потоки, але і дає можливість здійснення «переходу» через нього, структуруючи тим самим складні процеси комунікації, тобто кордон завжди спрямовує комунікацію (Титар, 2015).

З точки зору Шестакової (2005), соціальна трансформація українського суспільства розпочалася паралельно зі змінами статусів адміністративних кордонів у країнах колишнього соціалістичного блоку та Центральній Європі. Соціальні зміни охопили пограничні регіони: розширилися можливості соціальних суб'єктів пограниччя; зросла інтенсивність міжгрупових контактів; розвинулася міждержавна співпраця у соціальній, економічній та

політичній сферах; посилюється фактор міжетнічної взаємодії. Для суб'єктів пограничних територій усвідомлення індивідуальної та групової ідентичності стало вельми актуальним. Це пояснюється в першу чергу невизначеністю соціальних шляхів розвитку пограничних регіонів (як інших складових суспільства перехідного типу). Внаслідок зростання соціальної мобільності через близькість кордону збільшилася спокуса «запозичити» модель сусіднього, чужого суспільства, і оминати таким чином вироблення власних координат для соціального, що негативно негативно позначається на національно-культурній ідентичності зростаючої особистості цих регіонів.

Сприйняття державних кордонів як просто лінії небезпечне, адже кордони виступають важливим чинником формування держави. «Ставлення до кордону є таким, яким воно сформоване у певному суспільстві, тому важливо виховувати конструктивне розуміння значення кордону ще в шкільному віці, оскільки це впливає на ставлення до власної держави, культури, народу та позначається на безпеці країни. Східне пограниччя є територією, на якій досі панують стійкі негативні історичні, радянські, культурні стереотипи» (Просіна, 2017, с. 160). Для ефективного реформування освіти, зокрема в аспектах формування національно-культурної ідентичності, необхідно навчати вчителів використовувати сучасні інноваційні технології.

Висновки. У статті висвітлюється проблема національно-культурної ідентичності підлітків в умовах пограниччя. На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових праць, визначено національно-культурну ідентичність старших підлітків яка виявляється у суб'єктивному переживанні власної належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей, та за допомогою критеріїв виявлено високий, середній і низький рівні сформованості національно-культурної ідентичності у старших підлітків.

Описані та проаналізовані явища на українському пограниччі великою мірою відбивають тенденції, притаманні більшості пограниччям Центрально-Східної Європи, а також свідчать про складність та неоднозначність розвитку етнічних спільнот в умовах погранич.

Осмислення явища пограниччя дало підставу стверджувати, що воно відзначається соціальною, культурною, економічною, політичною своєрідністю та формується унаслідок взаємодії та накладання культур, етносів, а також повсякденних практик сусідів по обидва боки кордону. Визначальним у житті пограниччя є наявність кордону, саме його специфіка та особливість визначає тип пограниччя, яке, своєю чергою, формує національно-культурну ідентичність.

Список використаних джерел

Trojan, S. (2008). Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie / Sergiej Trojan // *Pogranicze. Studia Społeczne.* — Tom XIV. Numer specjalny. *Polske granice i pogranicza : nowe problemy i interpretacje / pod red. Hanny Bojar, Dariusza Wojakowskiego i Andrzeja Sadowskiego.* — Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 50-57.

- Бех, І. Д. (2013). Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 4 (81), 42–49.
- Бех, І. Д. & Чорна, К. І. (2014). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ: ППВ НАПН України.
- Бех, І. Д. & Журба, К. О. (2017). Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа українських Карпат*, 16, 24–33.
- Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, (Вип. 6), 67-90.
- Галіч, Т. О., Гудзенко, О. З., Савчинський, Р. О., & Саппа, Г.-М. М. (2010). Простір національних ідентичностей в Україні: траєкторії формування та відтворення (методологія та методика дослідження). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць* (Вип. 16), 180 – 185. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Гвоздецька, Б. Г. (2009). Пограничний простір як прояв етнокультурної маргінальності. *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей. Матеріали I Конгресу Соціологічної асоціації України* (м. Харків 15 – 17 жовтня 2009 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Журба, К. О. (2018). Сучасні тенденції у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків. *Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу: збірник Матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 59-63.
- Закон України «Про освіту». № 2145-VIII роз.І. ст.380. (2017).
- Євтух, В. Б. (2007). Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем. Політичний менеджмент. *Український науковий журнал*, 4, 14-30.
- Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. (Монографія). Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка.
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015). Інформаційний збірник та коментентарі Міністерства освіти і науки України.(№ 8). 87–95.
- Кочан, В. М. (2007). Пограничність як цінність і архетип української культури. *Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р.* Івано-Франківськ, 342-347.
- Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді: указ Президента України (12 червня 2015). (№ 334). Офіційний вісник Президента України. (№ 14). 971.
- Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 — 2020 роки: указ Президента України (13 жовтня 2015). (№ 580/2015). Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
- Просіна, О. В. (2016). Специфіка патріотичного виховання учнів в умовах східного пограниччя України. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. (Вип. 20(2)), 151–163.
- Степико, М. Т. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. (Монографія). Київ: НІСД.
- Сухомлинов, О. М. (2008). Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд».
- Історія української культури*. Національна культура складова світової культури Взято з http://pidruchniki.com/1376102556994/kulturologiya/natsionalna_kultura_skladova_svitovoyi_kulturi
- Шестакова, К. Ю. (2005). *Етнічна ідентифікація на українському пограниччі*. (Дис. канд. соц. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Словник української мови*. (1973). (Т. 4). Київ: Наукова думка.

Чмелик, Р. (2014). Поняття «пограниччя» в контексті українських і польських досліджень етнічних територій. *Народознавчі зошити*, 2 (116), 221. Взято з <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94416/05-Chmeluk.pdf?sequence=2>

Купрієнко, Д. А., Дем'янюк, Ю. А. & Діденко, О. В. (2014). Державна територія і державний кордон. (Навчальний посібник). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ.

Титар, О. В. (2015). *Українські національні і культурні ідентичності у глобалізованому світі (на прикладі культури Слобожанщини)*. (Монографія). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

References

Trojan, S. (2008). Konceptje teoretyczne pogranicza na Ukrainie. *Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XIV. Numer specjalny. Polske granice i pogranicza: nowe problemy i interpretacje* / pod red. Hanny Bojar, Dariusza Wojakowskiego i Andrzeja Sadowskiego. Bia, 50-57.

Bekh, I. D. (2013). Identyfikatsiia u vykhovanni ta rozvytku osobystosti [Identification in education and development of personality]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 4 (81), 42–49.

Bekh, I. D., & Chorna, K. I. (2014). *Prohrama ukraïnskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [The program of Ukrainian patriotic education of children and youth]. Kyiv: IPV NAPN Ukrainy.

Bekh, I. D. & Zhurba, K. O. (2017). Kontseptsiiia formuvannia u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [Conception of formation of adolescents of national-cultural identity in general educational institutions]. *Hirska Shkola Ukraïnskykh Karpat*, 16, 24–33.

Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchia yak sotsiokulturnyi fenomen: prostorovyi vymir [Border as a sociocultural phenomenon: Spatial dimension]. In *Rehionalna istoriia Ukrainy: Vol. 6* (pp. 67-90). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Halich, T. O., Hudzenko, O. Z., Savchynskiy, R. O., & Sappa, H.-M. M. (2010). Prostir natsionalnykh identychnosti v Ukraini: traiektorii formuvannia ta vidtvorennia (metodolohiia ta metodyka doslidzhennia) [The space of national identities in Ukraine: Trajectories of formation and reproduction (methodology and research methods)]. In *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiolohichnoho analizu suchasnoho suspilstva: zbirnyk naukovykh prats: Vol. 16* (pp. 180–185). Kharkiv: Vydavnychiy tsentr Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.

Hvozdetska, B. H. (2009). Pohranychnyi prostir yak proiav etnokulturnoi marhinalnosti. Sotsiolohiia v sytuatsii sotsialnykh nevyznachenosti [Border area as a manifestation of ethnocultural marginalization. Sociology in a situation of social uncertainty]. *Conference Proceedings of I Konhresu Sotsiolohichnoi asotsiatsii Ukrainy*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina.

Zhurba, K. O. (2018). Suchasni tendentsii u formuvanni natsionalno-kulturnoi identychnosti molodshykh pidlitkiv [Contemporary trends in the formation of national-cultural identity of younger teenagers]. In *Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti osobystosti u vyklykakh chasu: zbirnyk Materialiv Vseukraïnskoho kruhloho stolu (do 100-richchia vid zasnovannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka)* (pp.59-63). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka.

Zakon Ukrainy "Pro osvitu" [The Law of Ukraine "On Education"]. (2017).

Yevtukh, V. B. (2007). Kontseptualni zasady vyrishennia etnonatsionalnykh problem [Conceptual basis for solving ethno-national problems]. *Politychnyi Menedzhment. Ukraïnskyi Naukovyi Zhurnal*, 4, 14-30.

Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka.

Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi [The concept of national patriotic education of children and youth]. (2015). *Informatsiyniy Zbirnyk ta Komententari Ministerstva Osvity i Nauky Ukrainy*, 8, 87–95.

Kochan, V. M. (2007). Pohranychnist yak tsinnist i arkhetyv ukrainskoi kultury. [The borderline as a value and an archetype of Ukrainian culture]. In *Tsinnisno-smyslovyi vymir buttia ukrainskoho suspilstva i perspektyvy ukrainskoho natsionalizmu*: Conference Proceedings (pp. 342-347). Ivano-Frankivsk.

The President of Ukraine. (2015). Pro zakhody shchodo polipshennia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi [On Measures to Improve the National Patriotic Education of Children and Youth]. (Decree No 334, June 12). *Ofitsiyni Visnyk Prezydenta Ukrainy*, 14, 971.

The President of Ukraine. (2015). *Pro Stratehiiu natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016-2020 roky* [Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2016-2020]. (Decree No 580/2015, October 13). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.

Prosina, O. V. (2016). Spetsyfika patriotichnoho vykhovannia uchniv v umovakh skhidnoho pohranychchia Ukrainy [Specificity of patriotic education of pupils in the conditions of the eastern border of Ukraine]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol 20 (2)* (pp. 151–163).

Stepyko, M. T. (2011). *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia* [Ukrainian identity: The phenomenon and principles of formation]. Kyiv: NISD.

Sukhomlynov, O. M. (2008). *Kulturni pohranychchia: novyi pohliad na staru problem* [Cultural border: A new look at the old problem]. Donetsk: TOV «Iuho-Vostok Ltd».

Istoriia ukrainskoi kultury. Natsionalna kultura skladova svitovoi kultury [History of Ukrainian culture. National culture is a component of world culture]. Retrieved from http://pidruchniki.com/1376102556994/kulturologiya/natsionalna_kultura_skladova_svitovoyi_kulturi

Shestakova, K. Yu. (2005). *Etnichna identyfikatsiia na ukrainskomu pohranychchi* [Ethnic identity on the Ukrainian Border]. (Doctoral dissertation, Kyiv).

Slovnyk ukrainskoi movy: Vol. 4 [Dictionary of the Ukrainian language]. (1973). Kyiv: Naukova dumka.

Chmelyk, R. (2014). Poniattia «pohranychchia» v konteksti ukrainskykh i polskykh doslidzhen etnichnykh terytorii [The notion of "border" in the context of Ukrainian and Polish studies of ethnic territories]. *Narodoznavchi Zoshyty*, 2 (116), 221. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/94416/05-Chmeluk.pdf?sequence=2>

Kupriienko, D. A., Demianiuk, Yu. A., & Didenko, O. V. (2014). *Derzhavna terytoriiia i derzhavnyi kordon* [State Territory and State Border]. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU.

Tytar, O. V. (2015). *Ukrainski natsionalni i kulturni identychnosti u hlobalizovanomu sviti (na prykladi kultury Slobozhanshchyny)* [Ukrainian national and cultural identities in a globalized world (on the example of the Slobozhanshchyna culture)]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina.